

UOT: 930.25.

**CUHMURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ'NDE
İPEK KUMAŞ FABRİKALARINA AİT BAZI BELGELER**

Ahmet Aytaç
Droktor Öğretmen Üyesi
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Aydın, Türkiyə
Aydın. aaytac@adu.edu.tr
Orcid: 0000-0001-5424-4607

Özet

Tekstil sanatının insanlık tarihinde oldukça köklü bir geçmişinin olduğu bilinmektedir. Kürk ve akabinde yün lifinden üretimin zamanla değişik malzemelerin kullanımı ile çeşitlenmiştir. Türkistan'dan Anadolu ve Balkanlara gelen Türk kültür mirası içerisinde tekstil sanatının ayrıcalıklı bir yeri vardır. Özellikle her biri bir diğerinden kıymetli teknik, malzeme ve desen yapısı farklı onlarca kumaş türü üretilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde imalat saray, evlerde ve esnaf üretimi ile sınırlı kalmamıştır. Zaman zaman kumaş dokuma atölyeleri ve fabrikaları da kurularak endüstrileşmeye gidilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Osmanlı dönemi kumaş fabrikalarıyla alakalı çok sayıda evrak vardır. Bu çalışmada İradeler, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedi Kalemî, Topkapı Sarayı ve Hazine-i Hâssa evraklarında örnekler ile konu sınırlandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: İpek, kumaş, fabrika, tekstil, arşiv.

**IN THE PRESIDENTIAL OTTOMAN ARCHIVE
SOME DOCUMENTS ABOUT SILK FABRIC FACTORIES**

Ahmet Aytaç
Dr. Instructor Member of
Aydın Adnan Menderes University
Aydın, Turkiye

Abstract

It is known that textile art has a very deep-rooted history in human history. The production of fur and subsequently wool fiber diversified over time with the use of different materials. Textile art has a privileged place among the Turkish cultural heritage that came from Turkestan to Anatolia and the Balkans. In particular, dozens of fabric types have been produced, each more valuable than the other, with different techniques, materials and pattern structures. During the Ottoman Empire, manufacturing was not limited to palaces, houses and artisan production. From time to time, industrialization was achieved by establishing fabric weaving workshops and factories. There are many documents related to Ottoman period fabric factories in the Presidential Ottoman Archives. In this study, the subject is limited with examples from the Wills, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedi Kalemî, Topkapı Palace and Treasury-i Hâssa documents.

Key words: Silk, fabric, factory, textile, archive.

**OSMANLI DÖVLƏT ARXİVLƏRİNDƏ İPƏK PARÇA FABRİKLƏRİNƏ
AİD BƏZİ SƏNƏDLƏR**

Ahmet Aytaç
Doktor Müəllim
Aydın Adnan Menderes Universiteti
Aydın, Türkiyə

Xülasə

Məlumdur ki, toxuculuq sənəti bəşər tarixində çox köklü bir tarixə malikdir. Xəz və sonradan yun lifinin istehsalı müxtəlif materialların istifadəsi ilə zamanla şaxələnməmişdir. Türküstandan Anadoluya və Balkanlara gələn türk mədəni irsi arasında tekstil sənəti imtiyazlı yer tutur. Xüsusilə,

fərqli texnika, material və naxış strukturları ilə hər biri bir-birindən qiymətli onlarla parça növü istehsal edilmişdir. Osmanlı İmperiyası dövründə manufaktura yalnız saraylar, evlər və sənətkar istehsalı ilə məhdudlaşmırdı. Zaman-zaman parça toxuculuq emalatxanaları və fabrikələr yaratmaqla sənayeləşməyə nail olunub. Prezident Osmanlı Arxivində Osmanlı dövrü parça fabrikələri ilə bağlı çoxlu sənədlər var. Bu araşdırmada mövzu vəsiyyətnamə, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedi Kalemi, Topkapı Sarayı və Xəzinə-i Hâssa sənədlərindən nümunələrlə məhdudlaşır.

Açar sözlər: İpək, parça, fabrik, tekstil, arxiv.

Aktüalite. Gündelik hayatta insanoğlunun vaz keçilmezi olan tekstil çox önemlidir. İhtiyaçtan kaynaklı üretim zamanla ticari bir boyut kazanmış daha sonrada endüstriyel bir ürün kimliğine bürünmüştür. Üretim tekniklerinin ve kullanılan malzeme çeşitliliğinin çoğalması ile sanatsal bir kimlikte kazanan tekstil sahasında Türklerin tarih boyunca önemli katkıları olmuştur.

Öz. Türkistan coğrafyasını takiple Kafkasya, Balkanlar ve Anadolu kültürüne bakıldığında yerel kültürleri de kendi potasında eriterek zenginleşmiş bir Türk kültür mirası görülür. Bu kültür mirası içerisinde ise tekstil ve dolayısıyla dokumacılığın ise önemli bir yeri vardır. Giyim-kuşamdan, barınmaya, ev tekstiline vd alanlara kadar Türklerin hayatlarının adeta vazgeçilmez bir unsurudur dokumacılık.

Yöntem. Makalede tarihsel-mükayeseli, tesviri ve müşahide metodlarından istifade edilmiştir.

Giriş. Binlerce yıllık geçmişe sahip Türk tekstil sanatında halı, kilim ve kumaşın özel bir yeri vardır. Türkistan coğrafyasında yünün iplik haline getirilmesi ile başlayan Türk tekstil serüveni Anadolu'da Selçuklular ile muhteşem biçimde devam etmiş ve Osmanlı döneminde ise zirveye çıkmıştır. Bozkır kültürünün etkisi ile başlarda çeşitli hayvan kürklerinin de yoğun kullanıldığı giyim kuşam zamanla yün malzeme ile dokumacılık kültürüne dönüşmüş ve ipek gibi değişik malzemelerin de dâhil olması ile çeşitlenmiştir.

Özellikle Anadolu coğrafyası tarihi seyirde birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Son bin yıldır ise Türkistan'dan uzanan Türk kültür eksenini etrafında şekillenmiştir. Bu kültür ekseninde yer alan gelenekli dokumacılık, tekstil endüstrisi içerisinde varlığını günümüze kadar getirmiştir.

Osmanlı dokumacılığından önce, Selçukluların muhteşem kumaşlar dokumuş olduklarını ve dokuma sanatını diğer iş kolları gibi çok ileri taşıdıklarını öğrenmekteyiz. Nitekim bazı koleksiyonlarda, mevcut parçaların bunu açıkça gösterdiği ifade edilmektedir. Bunun dışında Sultan Alaeddin tarafından Osman Bey'e hediye olarak gönderilenler arasında, Diba-i rumi isminde bir kumaş bulunduğu da ifade edilmektedir. Selçuk dibası anlamına gelen bu isim XVIII. Yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. Yine Çatma, Çatma-i kadife gibi bazı kumaş isimlerine Selçuklular döneminde rastlanıldığı düşünülmektedir. Ancak bu devrin kumaşlarından günümüze kadar ulaşmış sınırlı sayıda parça olduğu ifade edilmektedir. Şüphesiz ki Selçuk dokumacılık sanatının ve o devrin diğer bölgelerinde üretilen kumaş çalışmalarının Osmanlı dokumacılık sanatının temelini oluşturduğu, Türk kumaş ve kadifelerinin XV. yüzyılda gelişmiş örneklerinin yapılabildiği düşünülmektedir.

Osmanlı şehirlerinde dokumacılığın, iktisadi faaliyetin önde gelen kollarından birini oluşturduğu bilinmektedir ki, imparatorluğun kimi şehirleri, kendilerine göre, değişik dokumalarıyla ün yapmışlardı. Bursa "ipekli ve kadife" kumaşlarıyla, İstanbul Saray için dokuduğu lüks kumaşları ve "diba" adı verilen "atlas" kumaşlarıyla, Batı Anadolu'da Bergama, Soma, Denizli "pamuklu" dokumalarıyla, Ankara "sof" adı verilen yünlüleriyle, Sakız adası yine "atlas" kumaşlarıyla, Amasya "benek" adı verilen desenli kumaşlarıyla tanınmıştı. Uşak, Konya, Gördes, Kütahya, Demirci, Dazkırı gibi yerlerde "halı ve kilim" imalatı yaygındı.

Milletlerin kültürel miraslarının en kıymetlilerinden biri de arşiv kayıtlarıdır. Türkiye Cumhuriyeti arşiv kayıtları anlamında oldukça zengin bir birikime sahiptir.

Modern anlamda arşivcilik konusunda ilk ciddi teşebbüs, dönemin maliye nazırı Safvetî Paşa'nın 1845'te Enderun'daki tarihi vesika ve defterleri bir tertip içerisinde almaya çalışması ile başlar. 1846'da Hazine-i Evrak Nezareti'nin kurulması ve Hazine-i Evrak Nazırı olarak sadaret

mektupçusu Es-Seyyid Hasan Muhsin Efendi'nin atanması ile modern arşivciliğin temelleri atılmış olur.

Osmanlı Arşivi'nde miktarı 150 milyonu bulan belge ve defter serileri, belgelerin tanzim edilmiş tarzı ve büyük bir hassasiyetle korunmuş olmaları hatta bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka deftere kaydedilmesiyle ilgili emir ve nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya, bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

Osmanlı Devleti döneminden günümüze ulaşan ve sadece arşivde 95 milyon belge ile 400 bin civarında bulunan defter serilerinden, gerek belgelerin tanzim edilmiş tarzlarıyla, büyük bir hassasiyetle korunmuş olmalarından, gerekse bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka deftere kaydedilmesiyle ilgili emir ya da nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya büyük önem vermiştir.

Fotoğraf: 1, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Kağıthane-İstanbul.

Araştırmaya konu olan arşiv belgeleri İradeler, Şûra-yı Devlet, Sadaret Âmedî Kalemî, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Hazine-i Hassa Defterleri içerisinden seçilmiştir.

İradeler:

İrade, padişahın emri, fermanı, arzusu manasına gelir. 1832 senesinden evvel, her hangi bir mesele hakkında padişahın mütâlaasına lüzum görüldüğünde, meselenin hulâsası padişaha sunulurdu. Buna “arz tezkiresi” veya “telhis” denirdi. Padişah, telhîsi okuyarak mesele hakkındaki fikrini üzerine kısaca yazardı. Bu tarihten sonra arz tezkirelerinin Serkâtib-i Şehriyârî denilen padişahın hususî başkâtibine hitaben yazılması usulü ittihâz olunmuş idi. Başkâtib, bunu padişaha okur, o da şifahî olarak mütâlaasını bildirir ve bu mütâlaa, arz tezkiresinin altına ve eğik olarak başkâtib tarafından sadrazama hitaben yazılırdı. İşte bu şekle irâde denmiştir. Meşrutiyet'ten sonra ise padişahlar, vekiller heyeti kararlarını tasdik etmekle iktifâ etmişlerdir. Bu tasdike de irâde denilmiştir.

Şûra-yı Devlet:

Şûrâ-yı Devlet, 1284 (1868) tarihinde, Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'nin lağvedilmesinden sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte teşkil edilmiş olan istişarî, icraî ve adlî bir teşekküldür. 8 Zilkade 1284/2 Mart 1868 tarihli kuruluş nizamnâmesinden Şûrâ-yı Devlet, umumî mülkî işlerin müzakere merkezi olarak zikredilmektedir. Şûrâ-yı Devlet, kuruluşundan itibaren, daimî olarak hükûmetlerde reisi tarafından temsil edilmiştir. İlk Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa'dır. Şûrâ-yı Devlet'in, yalnızca bugünkü Danıştay gibi idarî bir mahkeme olmadığı, Meclis-i Vâlâ'nın en önemli görevi olan kanun yapmaya da izinli olduğu bilinmektedir.

Sadaret Âmedî Kalemî:

Âmedî kalemî, Reisü'l-küttâb'm özel kalemidir. Sadâretle saray arasında irtibat ve muhabereyi sağlamakla beraber devletin bütün haricî işleri ile meşgul olurdu. Bu kalemin şefine “Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn” veya kısaca “Âmedî” denirdi. Bu zat Reisü'l-küttâb'm özel kalem müdürü durumundaydı.

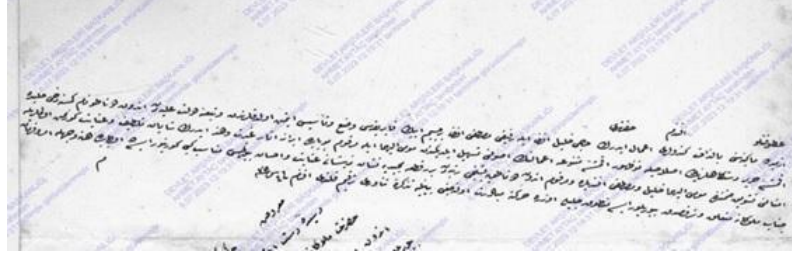
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nde bulunan Osmanlı dönemine ait kamu belgesi özelliği taşıyan arşiv belgeleridir. Tanzimat'tan önce özellikle padişahı ilgilendiren evrak sarayda barındırılırdı.

Hazine-i Hâssa:

Hazine-i Hâssa, Osmanlı padişahlarının şahsî gelir ve giderlerini idare eden teşkilatın adıdır. Klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi, Tanzimat'tan sonra tahsisât-ı seniyye ve diğer hasılât olmak üzere padişahın bütün gelirlerinin toplandığı ve buna paralel biçimde Saray'ın idaresine ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum hâline geldi. 15 Haziran 1847 tarihinde “Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi” tabiri, bünyesinde yapılan değişiklikler çerçevesinde yayımlanan irâde-i seniyye ile “Hazine-i Hâssa” olarak değiştirildi.

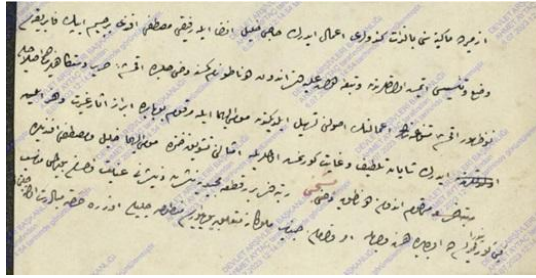
Birinci belge:

Fotoğraf: 2.

İradeler Dahiliye evrakı, 426 dosya, 28212 gömlek numaralı 04.08.1275 tarihli belgede “İzmir’de ipek fabrikası kuran Hacı Halil ve Mustafa Efendiler ile Halep’te kumaş tezgâhı kuran Andon Donato’ya birer nişan verilmesin”den bahsedilmektedir.

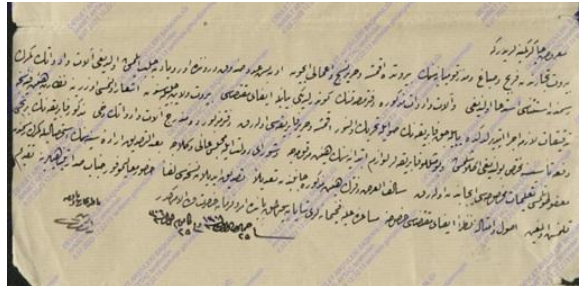
İkinci belge:

Fotoğraf: 4.

Sadret Âmedî Kalemi Defterleri, 14 dosya, 50 gömlek numaralı ve 29.12.1265 tarihli belge “İzmir’de makinelerini bizzat kendileri imal eden büyük bir ipek fabrikası kuran Hacı Halil Efendi ile arkadaşı Hacı Mustafa Efendi ve Halep’te çeşitli ipek kumaş çıkarmak için tezgâhları ıslah eden Andon Honato’ya birer nişan verilmesi” ile alakalıdır.

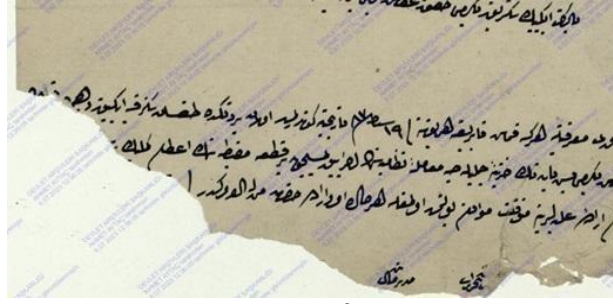
Üçüncü belge:

Fotoğraf: 3.

Şûra-yı Devlet evrakı, 1191 dosya, 30 gömlek numaralı ve 26.07.1308 tarihli belge “Beyrut tüccarlarından Feriç ve Sabag Kumpanyası’nın Beyrut’ta kumaş ve ipek imali için Avrupa’dan getirdikleri alet ve edevatın gümrük vergisinden istisnası” hakkındadır.

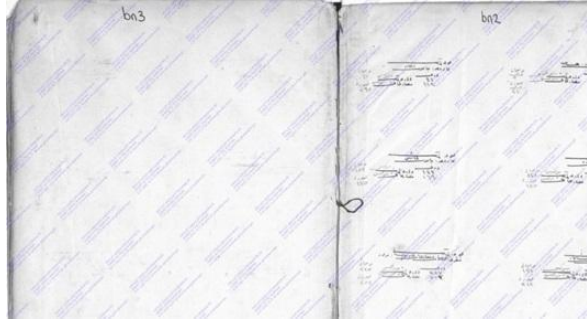
Dördüncü belge:

Fotoğraf: 5.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrakı, 1322 dosya, 12 gömlek numaralı 29.112.1255 tarihli belgede “Bursa Fabrika-i Hümayunu imalatından olup Hereke Kumaş Fabrika-i Hümayunu’na gönderilen perdelik ipek kumaş tutarının tesviyesi için hazineye tahrirat yazıldığı”ndan bahsedilmektedir.

Beşinci belge:

Fotoğraf: 6.

Hazine-i Hassa Defterleri, 579 dosya numaralı ve 11.02.1280 tarihli belge “Feshane-i Amire, basma, ipek kumaş Fabrika-i Hümayunları ile Çiftlikat-i Şahane vesairesinin varidat ve masarifat defteri”dir.

Altıncı belge:

Fotoğraf: 7.

Hazine-i Hassa Defterleri, 29 dosya numaralı ve 08.07.1294 tarihli belge “Hereke Fabrikası’nda imal edilen ipek kumaş miktarını mübeyyin defter”dir.

Yedinci belge:

Fotoğraf: 8.

Hazine-i Hassa Defterleri, 590 dosya numaralı ve 10.07.1282 tarihli belge “Feshane-i Amire,basma, ipek fabrikalarıyla krom madeni ve çiftlikata dair irad masarifat defteri”dir.

Sonuç. İlk çıkış kaynağında örtünmek ya da korunmak amaçla üretilen tekstilde imalat teknikleri yüzyıllar içerisinde gelişerek artık endüstriyel bir hal almıştır. İster geleneksel isterse endüstriyel metotlarla üretilsin tekstil artık hayatın vaz geçilmezi konumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Türkistan’dan gelen özellikleri ile tekstil üretimi devam etmiştir. Devletin son birkaç yüzyılında ise tekstil alanında endüstriyel üretimlerin var olduğu arşiv belgeleri ile de ispat bulunmaktadır.

O dönemde ipek kumaş fabrikası kuran müteşebbislere devlet eliyle madalyalar verildiği, bu amaçla yurt dışından alet-edevat getirenlere gümrük vergisi muafiyeti gibi kolaylıklar sağlandığı anlaşılmaktadır.

Devlet eliyle işletilen ipek kumaş fabrikalarına hazineden zaman zaman destek olunduğu, üretim miktarlarının ve harcama kayıtlarının özenle kayıt altına alındığı yine arşiv belgeleri ile ispat bulunmaktadır.

İpek kumaş üretimi ile alakalı olarak İzmir, Bursa, Beyrut, İstanbul gibi şehirlerde fabrikaların olduğu da kesinlik kazanmaktadır.

Kaynakça

1. ANONİM, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2017.
2. AYTAÇ, Ahmet, “Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri’nde Hatay (Antakya) İpekçiliği İle Alakalı Bazı Belgeler”, *Uluslararası Zanaattan Sanata Kongre ve Jürili Karma Sergisi*, 14-16 Aralık 2021, Uşak-Türkiye, s. 282-285.
3. AYTAÇ, Ahmet, “Osmanlı Dönemi’nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri”, *Tarihin Peşinde*, Yıl: 7, Sayı: 13, Konya, Nisan 2015, s. 1-11.
4. EMECEN, Feridun, “Cullâh”, *DİA*, C: VIII, İstanbul, 1993, s. 83-84.
5. ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler-Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.
6. ÖZ, Tahsin, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, C: 1, İstanbul, 1946.
7. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara,1948.
8. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=9&h=ADA45D7B737CBC58F13C672C0AECCA8E9F0DDB54A7AB8426349949A5FDEB9E15.08.02.2024.11.48>.